

9. OSOBNOSŤ PÁCHATEĽA KRIMINALITY

Osobnosť páchatela kriminality je organizovaným a dynamickým celkom, ktorý robí páchatela jedinečným vo vzťahu k iným páchatelom. Jeho osobnostné charakteristiky je možné porovnávať s charakteristikami osobností iných páchatelov.

Kriminologické ponímanie páchatela je odlišné od trestnoprávneho vnímania tohto pojmu. **Na trestnoprávne účely** je páchatelom fyzická osoba spĺňajúca podmienky veku a príčetnosti (v prípade pätnásťročných aj podmienky rozumovej a mravnej vyspelosti), ako aj právnická osoba spĺňajúca podmienky uvedené v ustanoveniach § 6, § 4 a § 5 zákona č. 91/2016 Z. z. o trestnej zodpovednosti právnických osôb v znení neskorších predpisov. Z trestnoprávneho hľadiska je fyzická alebo právnická osoba páchatelom trestného činu za predpokladu, že trestný čin dokonala, alebo sa oň pokúsila, a v prípade zločinov aj to, ak sa naň pripravovala. **Kriminológia pojem „páchatel“ vysvetľuje jednak užšie, ale aj podstatne širšie. Užšie preto, lebo kriminológia považuje za páchatela len fyzickú osobu. Širšie preto, lebo kriminológia za páchatela považuje:**

- každého, kto sa dopustí trestného činu, bez ohľadu na to, či je za tento skutok stíhaný alebo nie (napr. aj osoba, ktorá nie je trestne zodpovedná),
- potenciálnych páchatelov kriminality,
- osoby, v ktorých správaní sa objavujú znaky sociálnej patológie.

Štruktúru osobnosti (aj osobnosti páchatela) **tvoria:**

- schopnosti (inteligencia, tvorivosť),
- temperament (emocionalita),
- postoje a
- motívy.

Inteligencia páchatela

Inteligenciou sa rozumie schopnosť jedinca prispôbovať sa (adaptovať sa) podmienkam vonkajšieho prostredia a ich zmenám. V širšom slova zmysle sa pod inteligenciou rozumie aj schopnosť riešiť problémy v spoločnosti a schopnosť učiť sa. Na účely jej poznania sa v trestnom konaní využíva znalecké skúmanie osobnosti.

Inteligencia jedinca sa určuje pomocou intelligenčného kvocientu IQ, ktorý je rozčlenený do niekoľkých pásiem:

- priemernému pásmu zodpovedá hodnota IQ na úrovni 90 až 110 (najpočetnejšia skupina ľudskej populácie spadá do tohto pásma),
- interval od 70 do 89 IQ predstavuje mentálnu subnormu,
- hornou hranicou pásma mentálnej retardácie je hodnota IQ 69,
- ľahká mentálna retardácia (debilita) sa pohybuje v pásme IQ hodnôt od 50 do 69.

Z pohľadu kriminológie je významná **mentálna subnorma** a tiež **ľahká mentálna retardácia**. **Osoby s hlbším stupňom retardácie sa len zriedkavo dopúšťajú trestnej činnosti**, keďže sami sú odkázané na pomoc a starostlivosť iných. **Náročnosť trestnej činnosti často presahuje mentálne možnosti týchto osôb. So znižujúcou sa mentálnou schopnosťou týchto osôb sa zvyšuje riziko ich zneužitia a navedenia na protiprávnu činnosť.**

U osôb, ktoré sa pohybujú v nižších intelligenčných pásmach, je typická minimálna kontrola správania sa. Veľmi časté sú afektové stavy a emocionálne explózie, ktoré vedú až k ublíženiam na zdraví.

Intelekt plní v štruktúre osobnosti **úlohu mentálnych brzd**. To znamená, že sa **podieľa na kontrole správania sa**. S klesajúcim intelektom sa znižuje aj vnútorná kontrola správania osobnosti. Subnormálni páchatelia majú taktiež schopnosť ospravedlňovať svoje správanie sa v podobe trestného činu. Subnormálni a retardovaní jedinci majú taktiež problém kontrolovať svoje pudy, čo vedie k sexuálnym deliktom.

Ani priemerný a nadpriemerný intelekt nezaručuje bezúhonnosť človeka. Nadpriemerný a vysoký intelekt je často zneužívaný na páchanie zložitej, rafinovanej, starostlivo pripravovanej a ukrývanej trestnej činnosti.

Temperament (emocionalita)

Predstavuje schopnosť vnútorného prežívania emócií. Dôležitá sú najmä **miera citlivosti, intenzita prežívania, dĺžka emocionálneho prežívania vnemu alebo podnetu a tiež prejav emócií navonok.** Všetky tieto aspekty emocionality je možné hodnotiť z hľadiska primeranosti alebo neprimeranosti vzhľadom na určité situácie.

Emócie sú schopné vyvolávať pocit psychickej pohody alebo nepohody, čím ovplyvňujú aj zvyšné psychické procesy.

V dôsledku emócií sa u jedinca vytvára aj **obranný mechanizmus**. Je prirodzeným prejavom fungovania zdravého organizmu. **Môže viesť ku skresleniu situácie alebo údajov uložených v pamäti**. Takto podstatne komplikuje činnosť znalcov aj vyšetrovateľov.

Postoje a motívy

Sú prejavom hodnotiaceho vzťahu človeka k predmetom a javom v jeho okolí. Spoločne s motívmi vedú k určitému správaniu. **Motívy teda určité správanie spúšťajú a postoje tomuto správaniu dávajú konkrétnu podobu**. Motívy možno chápať:

- v užšom slova zmysle, keď predstavujú vnútorné pohnútky,
- v širšom slova zmysle, keď predstavujú akékoľvek, a teda aj nevedomé zámery a ciele.

Motívy vždy odrážajú vnútorný stav. Zameriavajú sa na napĺňanie potrieb v podobe uvedených nedostatkov, nerovnováhy či nadbytku niečoho. **Motívom je uspokojenie nedostatku, vyrovnanie rovnováhy alebo odstránenie nadbytku niečo**. Uvedenie si potreby a konanie páchatela spája rozhodovacia fáza. V nej sa vyberá najvhodnejšie správanie, ktoré povedie k dosiahnutiu cieľa. Komplikácie situácie v dôsledku emocionálneho vypätia či stresu vedú k vynechaniu rozhodovacej fázy. To má za následok skratové, impulzívne konania, pri ktorých sa sledované ciele dosahujú najkratšou možnou, hoci neadekvátnou formou správania sa.

Faktory kriminality ovplyvňujúce osobnosť páchatela

- vek páchatela
- pohlavie páchatela
- psychické poruchy a ich vplyv na kriminálne správanie
- vplyv alkoholu a iných návykových látok

Vek páchatela

Kriminálne správanie ovplyvňuje osobnostná zrelosť a tiež špecifiká osobnosti vykazujúce v jednotlivých vývinových štádiách. Vplyvy sociálneho prostredia pôsobia na osobnosť v jednotlivých vývinových štádiách odlišne. V určitom období vývoja je ich vplyv silnejší, inokedy zasa podstatne slabší.

Kriminológia z hľadiska veku rozlišuje nasledujúce vekové kategórie:

- dieťa (od 0 do 15 rokov):
 - predškolský vek (od 0 do 6, resp. 7 rokov),
 - mladší školský vek (do 10 rokov),
 - starší školský vek (od 10 do 15 rokov),
- mladistvý (od 15 do 18 rokov),
- dospelý (od 18 rokov):
 - mladý dospelý vek (od 18 do 35 rokov),
 - stredný dospelý vek (od 36 do 45 rokov),
 - starší dospelý vek (od 46 do 60 rokov),
- seniorský vek (nad 60 rokov).

Dieťa (0 – 15 rokov)

Predškolský vek (od 0 do 6, resp. 7 rokov) je z pohľadu morálneho a osobnostného vývinu aj z pohľadu socializácie **najvýznamnejší**. V tomto veku je **možné podstatným spôsobom pozitívne aj negatívne ovplyvniť vývoj osobnosti**. Pre vývoj dieťaťa je najdôležitejšie jeho rodinné prostredie (jeho povaha a charakter) a osoby, ktoré sa v ňom pohybujú (rodičia).

V období mladšieho školského veku (od 6, resp. 7 do 10 rokov) sa dieťa prvýkrát dostáva do nového prostredia, konfrontuje sa s ním, stretáva sa s novými autoritami, dostáva sa do nového kolektívu a musí sa prispôsobiť novým pravidlám. Toto obdobie je pre dieťa veľmi náročné. Typické preň môžu byť tieto javy:

- **maladaptácia** - snahy dieťaťa o prispôbenie sa novému prostrediu, kolektívu aj autoritám môžu viesť k problémom v správaní,
- **stigmatizácia**, ktorej podstata spočíva v tom, že:
 - dieťaťa sa označí za problémové na základe nekonformného správania sa,
 - takto je prezentované pred kolektívom spolužiakov aj pedagógov,

- na základe tohto sa s ním zaobchádza ako s problémovým, za menej vážne porušenia pravidiel je trestané a negatívne vykresľované,
- počiatočný boj s týmto zaradením vedie iba k ďalším negatívnym reakciám,
- dieťa sa s týmto označením zžíva a začína sa skutočne problémovo správať,
- nežiaduce správanie nachádza svoje stabilné miesto v osobnosti dieťaťa.

Pre mladší školský vek (do 10 rokov veku) je typický **nástup puberty**. Objavujú sa prvé **záškoláctva, drobnejšie krádeže, prejavy násilia** v škole či mimo nej ako dôsledok disharmonického vývinu a vplyvov sociálneho prostredia. **Stigmatizované dieťa** nemá záujem zlepšiť svoje správanie, lebo ani to nevedie k zmene jeho vnímania. Pridružuje sa vzdor voči autoritám, pocity nepochopenia a podhodnotenia. Dieťa sa snaží vyvolať situácie, v ktorých sa cíti silnejšie a dominantnejšie. Typické je šikanovanie spolužiakov.

Starší školský vek (od 10 do 15 rokov) je typický prudkým nástupom fyzických a psychických zmien. Dieťa sa **odpútava od rodičov, prestáva ich vnímať ako vzory a viac sa orientuje na skupinu vrstovníkov. Pokúša sa zapadnúť do „partie“** a hľadá v nej svoje miesto. Toto obdobie je typické podhodnocovaním seba samého, nadmernou citlivosťou voči reakciám okolia. Mnohé nerozvážnosti, fajčenie, užívanie drog či pitie alkoholu sú istým spôsobom, ako sa dieťa snaží zapáčiť sa v kolektíve. **Prehľbuje sa vzdor voči autoritám.** Časté sú majetkové trestné činy, ktorými si dieťa obstaráva veci, ktorými môže v kolektíve vynikať. **Sexuálny vývoj napreduje pred vývojom duševným.** Nadväzujú sa prvé vzťahy, získavajú sa **prvé sexuálne skúsenosti**. Predčasné sexuálne aktivity u dievčat môžu v neskoršom veku viesť k promiskuite a prostitúcii.

Mladistvý (15 až 18 rokov)

Posilňuje sa **orientácia na skupinu, prehľbuje sa odcudzenie a vzdor voči autoritám. Skupiny sa snažia prispieť k riešeniu spoločenských problémov, no často radikálnymi postojmi a reakciami.** Pre radikálne orientované skupiny je typický silný vnútorný mechanizmus, pod ktorého vplyvom sa jedinec správa podstatne odlišne. Skupina jednotlivcovi poskytuje pocit anonymity, ktorý vedie k strate pocitu zodpovednosti za svoje správanie sa. Kriminálne správanie má vyvolať efekt pred publikom. **Snaha o zapáčenie sa, vyrovnanie sa vrstovníkom a vyniknutie v skupine vedie k majetkovým trestným činom. Pocity menejcennosti a podhodnotenia sa často kompenzujú násilným a agresívnym správaním sa.** Objavuje sa vandalizmus, výtržníctvo či šikanovanie. Násilné modely správania si často jedinci osvojujú zo svojho prirodzeného prostredia (z rodiny) a aplikujú ho aj vo svojom okolí. Jeho pretrvávanie v dospelosti je odôvodňované rodinnou anamnézou.

Dospelý

Hranica dospelosti je stanovená na 18 rokov veku, no proces dospievania je veľmi náročný a individuálny. **Iba zriedkavo sa jeho dovŕšenie kryje s dosiahnutím 18-teho roku veku.** Preto aj po dosiahnutí tohto veku sa v správaní jedincov môžu objaviť formy správania sa typické pre adolescentný vek.

Na dospelých jedincov kladie spoločnosť značné nároky. Jedinci krátko po dovŕšení dospelosti sú s nimi konfrontovaní a prirodzene pre ich osobnosť predstavujú veľkú záťaž. Táto v konečnom dôsledku môže viesť k problémovému správaniu sa. Za najväčšie problémy tohto obdobia sa považujú:

- **nezamestnanosť**, ktorá krátko po ukončení vzdelávania dokáže výrazne demotivovať,
- **parazitický spôsob života, príživovanie sa** na sociálnom systéme, na dávkach v nezamestnanosti alebo na finančnej pomoci od rodičov,
- **majetková trestná činnosť**, ktorou sú pokrývané potreby každodenného života,
- **násilná trestná činnosť** ako dôsledok nezamestnanosti, absencie potrebného príjmu a parazitického spôsobu života.

Individuálnosť procesu dospievania je potrebné pri dospelých, ktorí sú vekom blízki mladistvým, zohľadniť aj pri ukladaní trestnoprávných sankcií. Prednostne by mali pri nich byť využívané alternatívne druhy trestov.

Štruktúra kriminality dospelých z hľadiska veku

- dominantné postavenie (viac ako 50 %) sa pripisuje mladým dospelým (18 až 35 rokov)
- iba o niečo menší podiel patrí osobám v strednom dospelom veku (36 až 45 rokov)
- so zvyšujúcim sa vekom postupne klesá podiel na kriminalite - skupina seniorov (nad 60 rokov) sa na celkovej kriminalite podieľa iba minimálnym percentom

Štruktúra kriminality u jednotlivých vekových skupín

Pre mladý dospelý vek je typická mravnostná, násilná a drogová kriminalita. Táto skutočnosť je zdôvodňovaná tým, že v tomto veku vrcholí nielen fyzická, ale aj sexuálna aktivita. Drogová kriminalita súvisí najmä so životným štýlom mladých dospelých.

Pre stredný dospelý vek je typická kriminalita hospodárska aj korupčná. Táto skutočnosť súvisí najmä s kariérnym postupom; teoretické poznatky a praktické skúsenosti odôvodňujú lepšie pracovné pozície, vedúce a riadiace funkcie.

Pri senioroch je kriminálne správanie ojedinelé. Vzhľadom na prebiehajúce zmeny spôsobené starnutím však môže byť **typická agresivita, labilita a oslabená sebakontrola.** Osamotenosť, fyzické aj psychické ochorenia sa podpisujú pod nehody v domácnostiach, ktoré ohrozujú samotného seniora aj jeho susedov. **Pre túto vekovú kategóriu je typické, že sa podstatne častejšie stávajú obeťami kriminálneho správania sa.**

Pohlavie páchatela

Dominantné postavenie medzi páchatelmi kriminality patrí jednoznačne mužom. Ich podiel na kriminalite je približne deväťnásobne vyšší ako podiel ženských páchateliek.

Podiel ženských páchateliek na kriminalite ako takej **sa pohybuje približne na úrovni 10 %** a postupne, hoci iba minimálne, z roka na rok narastá.

V štruktúre ženskej kriminality patrí dominantné postavenie ekonomickej kriminalite (21 %), nasleduje drogová kriminalita (12 %), majetková kriminalita (9 %) a násilná kriminalita (5 %).

Štruktúra ženskej kriminality je zdôvodňovaná **odlišnou biologickou aj psychickou podstatou ženských páchateliek.** Ženy spravidla nedisponujú dostatočnou fyzickou silou a aj v ich správaní je viditeľná menšia miera agresivity. Z toho dôvodu vyhľadávajú také druhy kriminality, pri ktorých nie sú tieto vlastnosti potrebné. Za dominantné druhy kriminality sa u žien preto považuje kriminalita ekonomická a majetková. Podiel žien na nej je síce pomerne nízky (v porovnaní s podielom mužov), no po vzore západných krajín z roka na rok vzrastá.

Psychické poruchy a ich vplyv na kriminálne správanie

Kriminálne správanie zdôvodňujú aj niektoré psychické poruchy a ochorenia. Z tohto pohľadu je potrebné rozlišovať:

- **endogénne psychózy,**
- **organické poškodenia centrálnej nervovej sústavy (CNS),**
- **poruchy osobnosti.**

Endogénne psychózy

Ich základom je vnútorná, genetická predispozícia v podobe zmien v štruktúre a funkciách mozgu. Prejavujú sa v dôsledku spúšťacích mechanizmov, ktorými sú najčastejšie záťažové situácie, pre ktoré je typická potreba adaptácie. Zaraďuje sa k nim:

- schizofrénia,
- mániodepresívna psychóza.

Schizofrénia je charakteristická stratou identity, roztrieštenosťou konania a stieraním rozdielov medzi „ja“ a okolím. Nebezpečné sú jej paranoidné formy, keď sa postihnutý domnieva, že je prenasledovaný a pred domnelým útokom sa bráni.

Mániodepresívna psychóza je typická striedaním manických a depresívnych periód alebo len opakovaním manickej fázy. Pri samovražedných sklonoň môže osobnosť s touto poruchou ohrozovať aj svoju rodinu a príbuzných.

Organické poškodenia centrálnej nervovej sústavy

Vznikajú v dôsledku úrazov, určitých ochorení a tiež ako dôsledok starnutia. Ide o trvalé zmeny označované ako demencia. Tieto osoby sú dezorientované v čase aj priestore, emočne sú deformované a podstatne u nich klesá intelekt. Vďaka nim sa môže narušiť pudová sféra, čoho dôsledkom sú sexuálne trestné činy. Podstatne častejšie sa však tieto osoby dopúšťajú nedbanlivostných trestných činov.

Poruchy osobnosti

Je pre ne typické **trvalé narušenie adaptácie, neschopnosť prispôbovať vlastné správanie**. To pôsobí nadmerne rušivo z pohľadu okolia. Narušení jedinci spôsobujú problémy sebe aj svojmu okoliu. Príčinou rušivého správania sa je disharmónia osobnosti, v ktorej sú niektoré vlastnosti rozvinuté podstatne viac ako iné (precitlivenosť, citová plochosť). Často sa objavujú už v detstve. Hoci sú poruchy osobnosti trvalé a neodstrániteľné, nemajú vplyv na ovládaciu a rozpoznávaciu schopnosť na účely posúdenia trestnej zodpovednosti. K poruchám osobnosti zaraďujeme:

- **disociálnu poruchu,**
- **emočne nestabilnú poruchu a**
- **paranoidnú poruchu osobnosti.**

Disociálna porucha je charakteristická narušením sociálnej adaptácie. Ľudia ňou trpiaci sú bezohľadní a zameraní na dosahovanie a uspokojovanie vlastných potrieb. Nie sú schopní prežívať pocit viny a pri odstraňovaní prekážok na ceste za uspokojením vlastnej potreby sú agresívni a násilní. Ich resocializácia nie je možná.

Podstatou emočne nestabilnej poruchy osobnosti je neschopnosť ovládať svoje správanie a často banálne podnety vyvolávajú nepredvídateľné výbuchy násilia.

Paranoidná porucha osobnosti je typická sústavným neopodstatneným pocitom ohrozenia zo strany okolia, čo zdôvodňuje nepriateľský postoj a zvýšenú citlivosť. Najčastejšie sa tieto osoby stávajú páchatelmi domáceho násilia.

Vplyv alkoholu a iných návykových látok

Nadmerná konzumácia alkoholu vedie k uvoľňovaniu zábran a k prejavovaniu skrytých pohnútok. Oslabuje sa kontrola pudov a uvoľňujú sa agresívne prejavy osobnosti. Alkoholické opojenie v človeku prebúdzá evolučne staršie štruktúry a prirodzené pudy. Z toho dôvodu sa podstatne častejšie objavuje násilná aj sexuálne motivovaná trestná činnosť.

Dlhodobé užívanie alkoholu a vytvorenie závislosti od neho vedie k emočnej labilitě, degradácii osobnosti, k defektom vyšších citov a k ľahostajnosti voči okoliu.

Zneužívanie nealkoholových drog s povzbudzujúcim či utlmujúcim účinkom vyvoláva stavy podobné psychózam, ktoré sprevádzajú halucinácie. Pre tieto stavy je taktiež typická násilná aj sexuálna kriminalita. **Potreba obstarávania si týchto látok vedie k drogovej a majetkovej trestnej činnosti.**

Osobnosť recidivujúceho páchatela

Kriminológia chápe recidívu podstatne širšie ako trestné právo (ten istý páchatel spácha trestný čin po tom, čo bol za predchádzajúci trestný čin už právoplatne odsúdený) či penológia (páchatel opätovne vykonáva trest odňatia slobody po vykonaní predchádzajúceho trestu odňatia slobody). **Za recidivistu považuje každého páchatela, ktorý sa už v minulosti dopustil trestného činu bez ohľadu na to, či zaň bol alebo nebol trestne stíhaný.**

Podľa kriminálnej špecializácie páchatela sa rozlišuje niekoľko typov recidívy:

- **recidíva monotrofná** (páchatel opakuje ten istý delikt),
- **recidíva homotropná** (páchatel spácha niekoľko deliktov, ktoré majú rovnakú, napr. majetkovú alebo násilnú podstatu),
- **recidíva distrofná** (páchatel spácha trestné činy spadajúce do rôznych skupín, napr. trestný čin proti majetku a trestný čin násilný),
- **recidíva polytrofná** (páchatel spácha viacero trestných činov, ktoré patria do rôznych skupín, napr. trestný čin majetkový, trestný čin násilný, drogový i ekonomický).

O tom, či sa z páchatela stane recidivista, rozhodujú jeho **osobnostné charakteristiky a vplyvy prostredia v krízových situáciách a obdobiach.** Svoje korene má už v detskom veku, v prvých záškoláctvach, drobných krádežiach, v klamaní, v negatívnom využívaní voľného času (pasivita, fajčenie, pitie alkoholu) či v predčasnej sexuálnej aktivite. Výrazne sa pod ňu podpisuje aj nevhodná výchova a kriminalita najbližších. **Za dôležité sa považujú aj krízové situácie, do ktorých sa prvopáchatel dostáva, a jeho schopnosť zvládať ich** (strata sociálneho zázemia, deficit finančných prostriedkov, strata pracovných návykov, neschopnosť zamestnať sa, stigmatizácia, dlhodobá frustrácia).